

# TANULMÁNYOK ÉS VENDÉGELŐADÁSOK

KUSTÁR ZOLTÁN

## Az áldozatbemutatás és áldozathozatal bibliai teológiai aspektusai az Ószövetségben\*

### ZUSAMMENFASSUNG

*Der Aufsatz bildet eine leicht umgestaltete Form des Vortrages des interdisziplinären Symposium „Opfernarrativen – Workshop“ (Áldozatnarratívák – Workshop), veranstaltet vom Institut Germanistik – Debrecener Universität (Debreceni Egyetem), 01.02.2013. Die Einführung hebt die Bedeutung der biblischen Tradition für die europäischen Vorstellungen vom Opfer/Opferung, dann die wichtigsten Begriffen des altisraelitischen Opferkultes und ihre Etymologie vor. Danach werden die wichtigsten Funktionen der Opfer im Alten Testament (Tanach) vorgestellt und je mit einer Narrative bzw. mit einem kultischen Gebrauch davon illustriert: 1. Danksagen für die erworbenen Güte (Gen 4: Kain und Abel), 2. Verstärkung der Bitte um die göttliche Unterstützung (Richter 11: Die Tochter von Jeftah), 3. Tischgemeinschaft mit der Gottheit (Ex 24,9–11: Opfermahl am Berg Sinai), 4. Erwirkung der Sündenvergebung (Lev 16: Der Sündenbock).*

Az európai ember gondolkozását évszázadokig a keresztény egyház és annak tanrendszere határozta meg, s így a tudomány és a művészet fejlődésében – hol direkt, hol indirekt formában – a Biblia is döntő szerepet kapott.

A Szentírás történetei az ige hirdetés, a szakrális művészet, majd pedig a nemzeti bibliafordítások révén az európai népek közös kultúrkinccseivé váltak. Az istentiszteleten recitált zsoltárok a bibliai imádságok ismeretét alapozták meg, és segítették mindenekelőtt a bűnbánat és az Isten iránti hála artikulálását. A protestantizmus megjelenésével erősödött föl az ószövetségi törvénygyűjtemények ismerete, és élénkült meg ismét az Ószövetség prófétai iratainak használata mind a liturgiában, mind pedig az egyéni áhítatban, bibliaolvasásban.

A Biblia hatása tehát – munkahipotézisként hadd állítsuk fel most ezt a tételt – az európai irodalom áldozatnarratívái, valamint az áldozatról, önfeláldozásról, vezeklésről és elégtételről alkotott elképzeléseink szempontjából is meghatározó. Referátumomban ezért hadd mutassam be vázlatosan a vonatkozó bibliai előírások és néhány szemléletes narratíva segítségével az Ószövetség áldozati kultuszával kapcsolatos gyakorlatot és elképzeléseket!

\* Jelen tanulmány a Debreceni Egyetem Germanisztika Intézete által 2013. február 1-jén rendezett, „Áldozatnarratívák – Workshop” című tudományos szimpóziumon elhangzott előadás szerkesztett változata.

Az áldozat – mint az ókori Közel-Kelet minden kultúrájában, úgy – a bibliai idők zsidó államaiban is a kultusz meghatározó eleme volt.<sup>1</sup> Az ószövetségi törvénygyűjteményekben a kultuszra vonatkozó szabályok zöme az áldozatbemutatás részleteire vonatkozik, jelezve ezzel e rítus domináns szerepét. De nem csak a hivatásos papi körök értékelték olyan nagyra az áldozati rítusokat: a prózai elbeszélések és a Zsoltárok imádságai azt demonstrálják, hogy a hívó emberek hétköznapi vallásgyakorlatát is alapvetően az áldozat határozta meg. Ha a rítus – költségei miatt – a vallási élet ritka és kiemelkedő eseményének számított is, szinte minden más aktus az áldozati ünnepségek közötti idő áthidalására szolgált csupán. Mert legyen az könyörgő imádság, legyen hálaadás, az áldozat adott neki súlyt és kellő nyomtatékot – a közeli, elérhető vidéki szentélyek korában ugyanúgy, mint a Kr.e. VI. század után, a templomi kultusz Jeruzsálemre korlátozásától kezdve.<sup>2</sup>

A bibliai héber nyelvben az áldozatra használt fogalmak nem sokban járulnak hozzá az áldozattal kapcsolatos elképzelések feltérképezéséhez, hiszen ezek az esetek zömében technikai jellegű szakkifejezések. A héber *zebah*, a leggyakrabban bemutatott áldozati fajta megnevezése egyszerűen azt jelenti, hogy „levágás, levágott állat” – azt mindenestre jelzi a szó, hogy a növényi eredetű ételáldozattal szemben igazán értékes áldozatnak mindig is az állatokat tekintették.<sup>3</sup> A *zebah*-áldozat magyar fordítása kettős: egyrészt „véresáldozat”-nak fordítják a protestáns bibliák, jelezve, hogy levágott állatról van szó, másrészt „közösségi áldozat”-nak, jelezve, hogy az áldozati állat hújának zömét valójában az áldozó család fogyasztotta el Isten templomában, a hit meggyőződése szerint vele asztalközösségre lépve.<sup>4</sup> Az *ólá*<sup>h</sup> kifejezés azt jelenti: „a felmenő”, azaz „az égbe felszálló” – ez a kifejezés arra utal, hogy itt a levágott állatot – néhány szemétnek ítélt része nélkül – teljes egészében elégették, azaz az Istennek szentelték.<sup>5</sup> A *minhá*<sup>h</sup> profán értelemben adót vagy ajándékot jelent – ez a héberben a legtágabb fogalom az áldozatra<sup>6</sup> – és jelzi, hogy az áldozatot egy időben a királynak járó beszolgáltatás analógiájára is értelmezték. Később a *minhá*<sup>h</sup> jelentése leszűkült, és speciális értelemben az ételáldozat megnevezésévé vált, ami önállóságát teljesen elveszítve az állatáldozat kiegészítőjévé degradálódott.<sup>7</sup>

Mi volt hát az áldozat szerepe az ószövetségi korban? Erre a vonatkozó narratívák, jogi szövegek és zsoltárrészletek alapján a következőt válaszolhatjuk: 1) Hálaadás a megszerzett javakért, 2) A könyörgés nyomtatékosítása az isteni támogatás/beavatkozás reményében, 3) Az Istennel (és egymással) való asztalközösség, 4) A bűnbocsánat kieszközlése. Vegyük ezeket most röviden sorra!

1 Tóth: Áldozat, 37.

2 Rózsá: Az ószövetség keletkezése, 336.338.

3 KOEHLER–BAUMGARTNER: Hebräisches und Aramäisches Lexikon zum Alten Testament, 251.

4 Tóth: Áldozat, 38.

5 KOEHLER–BAUMGARTNER: Hebräisches und Aramäisches Lexikon zum Alten Testament, 785k; Tóth: Áldozat, 38.

6 KOEHLER–BAUMGARTNER: Hebräisches und Aramäisches Lexikon zum Alten Testament, 568k.

7 HAAG: Áldozat, 36k.

## 1. Hálaadás a megszerzett javakért

Az ókori ember a természettől való függését sokkal intenzívebben élte meg, mint a mai ember. Egy aszály vagy éppen egy pusztító árvíz, a jégverés, egy járvány a nyájban vagy a kártevők elszaporodása a verejtékes munka eredményét pillanatok alatt tehető semmivé, családok vagy egész törzsek egzisztenciáját dönthette romba. Az ókori ember ezért úgy érezte, hogy sorsa nála magasabb erők kezében nyugszik, amikkel szemben végtelenül kiszolgáltatott. Ezért Isten / az istenek iránti hálával fogadta a földi javakat, és kötelességének érezte, hogy e javakból, hálája jeleként, Istennek is visszaforgasson valamit.<sup>8</sup> Kétségtelen, hogy e hálaadás mögött ott húzódik az a szándék, hogy Istent lekötelezve (*do ut des*: „adok, hogy adj”) a jövőben is biztosítsa annak jóindulatát.<sup>9</sup>

Az Ószövetség előírásai szerint minden betakarított vagy learatott terményből Istennek tizedet kell fizetni (Deut 14,22–29). Ugyanígy minden háziállat első ellése Istenre illette: ha feláldozható állatról volt szó, akkor fel kellett áldozni, ha nem, agyon kellett ütni (Ex 13,2; 34,19–20). Ez a szabály elméletileg az emberekre is érvényben volt – ahogy a szíriai térségben Baal isten hívei az első gyermek feláldozását valóban gyakorolták is.<sup>10</sup> Ám a Biblia semmilyen formában sem tartja az emberáldozatot elfogadhatónak – így az elsőszülött gyermekeket Izrael jelképesen Lévi fiaival, a termelésből és a földtulajdonlásból kivont papi törzzsel váltja ki (Num 3,12–13). Tegyük azonban már itt is hozzá: ezeket a tizedeket nem az állam vagy a kultuszhelyek személyzete kapta meg, és nem is megsemmisítésre voltak ítélve: ezeket a hívők a templom udvarában, kultikus lakoma formájában maguk fogyaszthatták el (lásd Deut 14,22–29).

Klasszikus narratív illusztrációja ennek a felfogásnak Káin és Ábel története (Gen 4). A földműves Káin a termésből mutat be hálaáldozatot Istennek, míg testvére, a pásztorként dolgozó Ábel nyájának szaporulatából. A történet éppen azt demonstrálja, hogy a *do ut des* elve Izrael istene vonatkozásában sem működik: Isten áldását nem lehet megvásárolni, mert ő, szabad akaratából, azt és akkor részesíti áldásában, akit és amikor jónak lát. A hívő ember feladata ennek az elfogadása és engedelmes elhordozása. Erre volt Káin képtelen, és követte el féltékenységében az első embergyilkosságot.<sup>11</sup>

## 2. A könyörgés nyomatékosítása Isten támogatásának/ beavatkozásának érdekében

Mivel az ókori ember szerint léte a transzcendens erőknek kiszolgáltatott, és sorsát az istenek/egy isten irányítja, annak jobbra fordulását, próbatételeinek, szenvedéseinek eltörlését is tőle / tőlük várta. A vallási líra Egyiptomtól Mezopotámiáig megkapó imádságok sokaságát hozta létre, melyekben a hívő ember – a királytól a péklegényig – valamelyik istenhez könyörög, bajának orvoslását remélve tőle.

<sup>8</sup> TÓTH: Áldozat, 37.

<sup>9</sup> TÓTH: Áldozat, 37.

<sup>10</sup> RINGREN: Die Religionen des Alten Testaments, 232.

<sup>11</sup> KUSTÁR: Genézis, 55k.

Ezekhez az imádságokhoz az Ószövetség korában áldozatbemutató párosult. A hívő ember hangos imádságban tárta kérését az ÚR elé, majd bemutatta áldozatát, és remélte imája meghallgatását. Tudjuk, hogy az imádságot végighallgató papok a környező népeknél – valamilyen jóslási technikával – az áldozatbemutatóból próbálták kiolvasni az Isten válaszát, és ezt közvetítették is a hívő felé. Izráelben ilyen technikákról nem, de a papi üdvjövendölés szokásáról igenis tudunk. Az előzetes áldozat mellett a hívő kérését azzal is nyomatékosítja, hogy az imádság meghallgatása esetére további áldozatot – és nyilvános biznyságtételt – fogadott az Istennek: ha megszabadítja, visszatér majd a templomba, és ott hálaének kíséretében váltja majd be fogadalmi áldozatát.<sup>12</sup>

Ennek az áldozat-értelmezésnek a legmegdöbbentőbb narratív illusztrációja az Ószövetségben Jefte története (Bír 11). A reménytelennek tűnő katonai helyzetben Jefte megfogadja, hogy ha Isten győzelemre segíti, feláldozza neki azt, aki elsőként siet majd eléje, mikor a csatából visszatér. Nyilvánvaló, hogy Jefte emberáldozatot kínál fel Istennek – hiszen általános szokás volt Izráelben (is), hogy a győztesen hazatérő férfiak elé a nők körtáncot járva, dobolva és énekelve vonultak ki. Mint említettem, az Ószövetség sehol sem engedélyezi az emberáldozatot, és itt sem olvasunk a felajánlás isteni szentesítéséről. Ám a felajánlott fogadalom visszavonhatatlan, vallja az elbeszélő és az egész Szentírás (vö. Deut 23,21–22; Préd 5,3) – görög drámába illő fordulat tehát, hogy a Jefte köszöntők menetét éppen saját leánya, egyetlen gyermeke vezeti. A történet eredetileg olyan lokális elbeszélés lehetett, amely népéért mindenre kész vezetőként mutatta be Jefte, akinek leánya vagy népe sorsa között kellett akarata ellenére választania. Ám a szöveg jelenlegi kontextusa Jefte cselekedetét önkényes és értelmetlen áldozatként tárja az olvasók elé,<sup>13</sup> és azt hangsúlyozza, hogy a történelem menetét és az emberi sorsokat Isten eleve végzése, népe javát munkáló üdvterve irányítja – emberi áldozatok mellett vagy azok nélkül is.<sup>14</sup>

### 3. Asztalközösség Istennel

Fontos aspektusa, egyesek az ószövetségi áldozati rítusoknak az a gondolat, hogy az áldozati lakoma asztalközösséget teremt Istennel.<sup>15</sup> Ahogy már említettem, a *zebah*-áldozat valójában egy kultikus lakoma, amit a hívők közössége, általában egy háznép/család fogyaszt el a templom udvarán. Az áldozati állat véré, illetve a legfinomabb falatok egy részét a papok az oltárra helyezik, ahol azt a lángokon keresztül, jelképesen, maga Isten fogyasztja el. A gondolat a keresztyén tanrendszerben mindenekelőtt az eucharisziában/úrvacsorában él tovább,<sup>16</sup> ahol a hívő a vacsora során magával Krisztussal lép közösségre (*communio*), illetve lélekben, titokzatos módon övele egyesül (*unio mystica cum Christo*).

<sup>12</sup> RÓZSA: Az Ószövetség keletkezése, 335k; KUSTÁR: Zsoltárok, 222.

<sup>13</sup> O'CONNOR: Bírák könyve, 237.

<sup>14</sup> KUSTÁR: Jefte története, 161–164.

<sup>15</sup> TÓTH: Áldozat, 39; HAAG: Áldozat, 36; HAAG: Áldozati lakoma, 42.

<sup>16</sup> HAAG: Áldozati lakoma, 43.

Kevésbé ismert narratív megjelenítése ennek a felfogásnak a Sínai-hegyi szövetségekötés története (Ex 24,9–11): Miután Isten megkötötte szövetségét Izráellel, a nép vezetői fölmehetnek Mózesrel a hegyre, hogy találkozzanak Istennel, és ott – egy áldozati lakoma keretében – együtt étkezhetnek vele.<sup>17</sup>

#### 4. A bűnbocsánat kieszközlése

Végül az áldozat büntőlő szerepét szeretném az Ószövetség tanításából itt ma kiemelni. Mivel az Ószövetség szerint az ember sorsát Isten irányítja, és Isten ezt híveivel alapvetően a megfizetés doktrínája szerint, morális döntéseik vagy kultikus mulasztásaik alapján teszi, akaratának megsértése súlyos következményekkel jár. Isten elfordul az ilyen embertől, megszakítva vele minden kapcsolatot: imáit nem hallgatja meg, áldását megvonja tőle, szabadításában nem részesíti. Ez egyben azt is jelenti, hogy kiszolgáltatja őt a káosz erőinek: a betegségnek, a sorscsapásoknak, az elszegényedésnek és végül a korai, idő előtti halálnak.

Az Ószövetség szerint ugyan a bűnbocsánat elnyerésének és az Isten kiengesztelésének koránt sem az áldozat az egyetlen lehetséges, és főleg nem valamennyi esetre alkalmazható eszköze (vö. pl. Ex 32,30kk), mégis: az áldozatok egyik, ha nem legfontosabb szerepe éppen a bűnbánat kifejezése és a bűnbocsánat kieszközlése volt (vö. Lev 1,4).<sup>18</sup> Helyettesítő áldozatok ezek: a hívő ember önmaga helyett ajánlja fel a levágott állatot Istennek, hogy az lecsillapíthassa jogos haragját – és remélheti Isten bűnbocsánatát.<sup>19</sup> Az Ószövetség mindenestre az engesztelésnek ezt a kultikus formáját két szempontból is korlátozás alá vonja: egyrészt az áldozat nem mentesít az okozott anyagi kár megtérítése alól, másrészt csak nem szándékosan elkövetett vétkek esetében alkalmazható: a szándékosan elkövetett bűnök kultikus törlésére az Ószövetség szerint nincs lehetőség (Num 15,22–31).

Kiseb bűnök esetén *jóvátételi áldozatot* (*ásám*) súlyosabb bűnök esetén pedig úgynevezett *vétekáldozatot* (*hatt'át*) kellett az egyénnek, a nép vezetőinek, illetve a nép egész közösségének bemutatnia (Lev 4–5). Természetesen itt is mindig állatáldozatról van szó: a hívő, vagy a közösséget reprezentáló pap az áldozati állat fejére teszi a kezét, ezzel jelképesen átadja neki, átruházza rá a bűneit, majd levágják az állatot, ami így elszenvedi helyette a megérdemelt büntetést.<sup>20</sup>

A legismertebb példa erre – ha nem is narratíva – a bűnbak elűzésének szokása (Lev 16). E rítus szerint a főpap évente egyszer, a nagy engesztelési ünnepén (*jóm kippur*) vesz két kecskebakot, és az egyiket Istennek, a másikat a gonoszt megszemélyesítő Azazel démonnak jelöli ki. Az Istennek szánt bakot – egyéb áldozatok kíséretében – az Úrnak mutatja be vétekáldozatul a népért. A másik bakra vonatkozólag az adott bibliai helyen ezt olvashatjuk:

(20) *Ha elvégezte az engesztelést a szentélyért, a kijelentés sátráért és az oltárért, vezesse oda az élő bakot. (21) Tegye rá Áron mindkét kezét az élő bak fejére,*

17 CLIFFORD: A Kivonulás könyve, 119.

18 TÓTH: Áldozat, 37.

19 THOMPSON–BETZ: Opfer. I. Im Alten Testament, 1100; HAAG: Áldozat, 36k.

20 TÓTH: Áldozat, 38.

*és vallja meg fölötte Izráel fiainak minden bűnét és minden vétkes hűszegését. Helyezze azokat a bak fejére, azután küldje el egy odarendelt emberrel a pusztába, (22) hadd vigye magával a bak minden bűnüket egy távol eső földre. Így küldje el a bakot a pusztába.*

A „bűnbak” jól ismert, a közbeszédben is meghonosodott fogalma tehát innen származik: egy közösség egyvalakire, itt egy állatra ruházza át – vetíti rá – vétkeit, és kényszeríti azt e vétkek következményének elhordozására.

A keresztyén tanfejlődés szempontjából azonban jóval fontosabb ennél egy másik rítus, a páskabarány feláldozásának szokása, illetve az erről szóló bibliai narratíva (Ex 12). A vallástörténeti előzmény,<sup>21</sup> de a jelenlegi irodalmi megszövegezés szerint is itt helyettes áldozatról van szó: Amikor Isten Egyiptomban utolsó csapásaként az egyiptomiak elsőszülötteit meggyilkolja, hogy rábírija a fáraót a zsidó nép szabadon bocsátására, a csapás alól saját népe is csak azzal a feltétellel mentesül, hogy családonként le kell vágnia egy bárányt, és annak a vérével meg kell kennie az ajtótokot. A bárányok tehát az elsőszülöttek helyett kerül feláldozásra.

Az engesztelő, illetve helyettes vétekáldozattal kapcsolatban összegzésként két dolgot hadd emeljek ki. Az egyik az, hogy engesztelő áldozatként mindig csak állat volt bemutatható: a korabeli felfogás szerint az egyik élőlény helyett csak egy másik élőlény szenvedheti el a bűnök következményét. A másik a vér szerepe ezekben a rítusokban: a levágott állat véré a papoknak fel kell fogni, és azt az oltára kell hinteni, a páskabarány esetében pedig az ajtótokra kell kenni. A technikai részletek most nem lényegesek: fontosabb az a gondolat, hogy a súlyos vétkeket csak vérrel lehet eltörölni (vö. Lev 17,11) – legyen az normál esetben a vétkesé, vagy az őt helyettesítő áldozaté.<sup>22</sup>

Ismét ki kell azonban emelnünk: az Ószövetség az emberáldozatot nem tűri és nem engedélyezi, és például a babiloni helyettes király feláldozásához hasonló engesztelő emberáldozatot nem ismer. Más kérdés azonban, hogy a másokért vállalt önfeláldozást az Ószövetség egyik szerzője az Úr szenvedő szolgájáról szóló énekében (Ézs 53) a vétekáldozat metaforájával írja le, és annak hasznát a közösség javára a vétekáldozat büntörölő hatásának analógiájára mutatja be.<sup>23</sup> A metaforikus, költői leírás idővel azután szó szerinti értelmet kezdett ölteni, és a szenvedő, népéért a halált is vállaló Messiás képzetének egyik fontos, ha nem legfontosabb bibliai forrása lett.

Így érkezünk el a legjelentősebb, és az európai gondolkodásra legnagyobb hatást gyakorló áldozatnarratívához, a Krisztus kereszthalálát leíró és értelmező újszövetségi tudósításokhoz: ezek Krisztus halálát ugyan alapvetően a szenvedő igaz topozára építve beszélik el, ám annak jelentőségét és a hívők számára megragadható hasznát gyakran – ha nem is kizárólagosan – a páskabarány és a vétekáldozat tipológiájával segítenek érthetővé tenni. Mindkét aspektus jelen van az Úr szenvedő szolgájáról szóló énekben (Ézs 53), melyet a fiatal keresztyénség az önmagát a

21 THOMPSON–BETZ: Opfer. I. Im Alten Testament, 1095.

22 SZALKAY: Vér, 689.

23 STUHLMEUILLER: Deutero- és Tritó-Izajás könyve, 528.

világért feláldozó Krisztusra vonatkoztatott.<sup>24</sup> Ennek a részletes bemutatása azonban már egy másik referátum témája kell, hogy maradjon.

## Felhasznált irodalom

- CLIFFORD, R. J.: A Kivonulás könyve, in: Brown, R. E.–Fitzmyer, J. A.–Murphy, R. E. (szerk.): *Jeromos Bibliakommentár*, 1. kötet: *Az Ószövetség könyveinek magyarázata*, Budapest, Szent Jeromos Katolikus Bibliatársulat, 2002, 103–126.
- HAAG, H.: Áldozat, in: uő. (szerk.): *Bibliai Lexikon*, Budapest, Apostoli Szentszék Könyvkiadója, 1989, 35–42.
- HAAG, H.: Áldozati lakoma, in: uő. (szerk.): *Bibliai Lexikon*, Budapest, Apostoli Szentszék Könyvkiadója, 1989, 42–43.
- KOEHLER, L.–BAUMGARTNER, W.: *Hebräisches und Aramäisches Lexikon zum Alten Testament*, Lieferung I, Leiden, E. J. Brill, 1967.
- KOEHLER, L.–BAUMGARTNER, W.: *Hebräisches und Aramäisches Lexikon zum Alten Testament*, Lieferung II, Leiden, E. J. Brill, 1974.
- KOEHLER, L.–BAUMGARTNER, W.: *Hebräisches und Aramäisches Lexikon zum Alten Testament*, Lieferung III, Leiden, E. J. Brill, 1983.
- KUSTÁR, Z.: Jefe története (Bír 10,6–12,7), in: *Református Egyház 55/7–8* (2003), 161–164.
- KUSTÁR, Z.: A Zsoltárok könyve, in: Pecsuk, O. (szerk.): *Bibliismereti kézikönyv*, Budapest, Kálvin János Kiadó, 2004, 211–226.
- KUSTÁR, Z.: Mózes első könyve (Genezis), in: Pecsuk, O. (szerk.): *Bibliismereti kézikönyv*, Budapest, Kálvin János Kiadó, 2004, 52–67.
- O'CONNOR, M.: Bírák könyve, in: Brown, R. E.–Fitzmyer, J. A.–Murphy, R. E. (szerk.): *Jeromos Bibliakommentár*, 1. kötet: *Az Ószövetség könyveinek magyarázata*, Budapest, Szent Jeromos Katolikus Bibliatársulat, 2002, 225–243.
- RENDTORFF, R.: *Studien zur Geschichte des Opfers im Alten Israel* (WMzANT 24), Neukirchen-Vluyn, Neukirchener Verlag, 1967.
- RINGGREN, H.: *Die Religionen des Alten Testaments* (ATD Ergänzungsreihe), Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 1979.
- ROST, LEONHARD VON: *Studien zum Opfer im Alten Israel* (BWANT 113), Stuttgart–Berlin–Köln–Mainz, Kohlhammer, 1981.
- RÓZSA, H.: *Az Ószövetség keletkezése* (2., átdolgozott kiadás), 2. kötet., Budapest, Szent István Társulat, 1996.
- STUHLMUELLER, C.: Deutero- és Trito-Izajás könyve, in: Brown, R. E.–Fitzmyer, J. A.–Murphy, R. E. (szerk.): *Jeromos Bibliakommentár*, 1. kötet: *Az Ószövetség könyveinek magyarázata*, Budapest, Szent Jeromos Katolikus Bibliatársulat, 2002, 509–537.
- SZALKAY, L.: Vér, in: Bartha, T. (szerk.): *Keresztyén Bibliai Lexikon*, 2. kötet, Budapest, Kálvin János Kiadó, 1993, 689.

<sup>24</sup> THOMPSON–BETZ: Opfer. I. Im Alten Testament, 110f; HAAG: Áldozat, 40.

- THOMPSON, R. J.–BETZ, O.: Opfer. I. Im Alten Testament, in: Burkhardt, H. et al. (Hrsg.): *Das Grosse Bibellexikon*, Band 2. Wuppertal, R. Brockhaus Verlag – Gießen, Brunnen Verlag, 1988, 1092–1101.
- TÓTH, K.: Áldozat, in: Bartha, T. (szerk.): *Keresztyén Bibliai Lexikon*, 1. kötet, Budapest, Kálvin János Kiadó, 1993, 37–39.